

İSLAM/TÜRK DEVLET VE TOPLUM GELENEĞİNDE YÜZÜK VE HUKUKİ MAHİYETİ

Ahmet KÜTÜK*

ÖZ

Ortaçağ İslam devletlerinin yönetim anlayışında sultanın egemenlik ve meşruiyetini sembolize eden önemli unsurların başında yüzük gelmektedir. Sultanın yüzüğü, onun meşruiyetinin hilâfet nezdinde tasdik edilmesinin önemli bir göstergesi olduğu gibi, bir devlet adamına havale ettiği diplomatik işlerin yürütülmesi bağlamında meşru ve hukuki bir araç hâline gelmiştir. Bu çerçevede sultanın yüzüğü ve ona atfedilen değer, ortaçağ devlet hukukunda işlerin yürütülmesi noktasında bir nevi noter görevi görmüştür. Bu işlevi dışında sultanın yüzüğünün, herhangi bir konuda suçlu ve ihmali olan şahısların affedilmesi ile ilgili bir tür “eman” unsuru olduğu da söylenebilir. İslam toplum geleneğinde ise yüzük bir süs eşyası olmanın yanında bazen uğur getiren bir tılsım bazen de evlilik ve nikâh gibi işlemler için birer nişan olarak kullanılmıştır. Bu makalede kaynaklarda yer alan bilgiler üzerinden İslam/Türk devletlerinde yüzüğün hukukî temsiliyeti ve toplumsal yansımaları hakkında tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam devlet geleneği, yüzük, mühür, hatem, mühür yüzüğü

RINGS AND THEIR LEGAL NATURE IN THE CUSTOMS OF ISLAMIC/TURKISH STATE AND SOCIETY

ABSTRACT

Rings were one of the most important elements that symbolize the sovereignty and legitimacy of the Sultan in the Islamic management system. The Sultan's ring became a legitimate and legal instrument in the context of conducting diplomatic affairs, it was referred to a statesman as an important demonstration of his legitimacy. For this reason, the Sultan's ring and the value attributed to it served as a kind of notary at the point of conducting medieval state law. Apart from this function, it also had an “eman” (forgiveness of someone's life) element. In Islamic society tradition besides being an ornamental material, the ring was often used as a talisman for auspiciousness and for marriage and wedding ceremonies. This study, aims to make determinations about the legal representation and social reflections of the rings in the Islamic/Turkish states.

Keywords: Islamic state tradition, ring, signet, khatam, signet ring

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ahmetkutuk63@gmail.com

Giriş

Ortaçağ İslam devletlerinin yüzüğe atfettiği sembolik değerın kökeni, antik doğu devletleri çağına kadar uzanmaktadır. Antik dönemden itibaren yüzük olarak da kullanılan mühürlerden dolayı yüzük ve mühür kavramları genellikle iç içe geçmiş ve çoğu zaman ikisi bir arada kullanılmıştır.¹ Eski Ahit'te Firavun'un, mühürünü iktidar alameti olarak Hz. Yusuf'a verdiği yazılır.² Antikçağ tarihçisi Herodot da her Babilinin üzerinde bir mühür bulunduğunu belirtir. Onun, ayrıca Samos kralı Polykrates (MÖ. VI. yüzyıl) 'in mühür yüzüğünden bahsetmesi bu tür yüzüklerin antik Yunan'da da kullanıldığını göstermektedir.³ Firdevsî'nin *Şehnâme* 'sinde de yüzüğe çok sayıda atf yapılarak onun taht ve taç ile birlikte çok açık bir egemenlik sembolü olduğu belirtilir.⁴ Bugün Sasanî devletlerinden kalma yüzük taşı olarak kullanılmak üzere imal edilmiş birçok mühür günümüze ulaşmıştır. Aynı şekilde Anadolu'da Roma dönemine ait tunçtan yapılmış yüzüklerin bulunması bu dönemde mühür yüzüklerin yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.⁵

İslam devlet geleneğinde genellikle üzerinde belli bir ifadeyi içeren ve resmî evrakların tescili için kullanılan mühür yüzükler, diplomatik bir işin resmiyet kazanması bağlamında önem arz etmekte ve çoğu zaman gerekli görülmekteydi. Bu sebeple, Araplar arasında hatem (الخاتم) adı verilen bu tür mühür-yüzükler, Asr-ı Saadet çağından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Enes bin Malik'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s.m.), İslam'ın ilk yıllarında çevre hükümdarlara İslamiyet'e davet mektubu gönderdiği zaman kendisine "Bunlar yabancıdır, mühürsüz mektup kabul etmezler." denmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber, bu tür mektupların üzerine basılması için bir mühür yaptırmıştır.⁶ Dönemin diplomatik mektuplarını kaleme alan Muaykib b. Ebu Fatıma, bu mühürü evraklara basmak için alır, işlemi tamamladıktan sonra Hz. Peygamber'e iade ederdi. Dört halife döneminde aynı mühür, Ebubekir, Ömer ve Osman halifeler tarafından da kullanılmış, Muaykib aynı görevi bu dönemde de sürdürmüştür. Hz. Osman döneminde mühürün kaybedilmesinden sonra her halife kendisi için özel mühür yaptırmıştır.⁷

¹ Sultanların yüzüğünü diğer yüzüklerden ayıran en temel hususiyeti onun resmî evrakı imzalayacak kendine özgü bir nakşa sahip olması idi.

² [...] ve Firavun yüzüğünü parmağından çıkardı ve onu Yusuf'un parmağına taktı. (Genesis XLI/42) Bkz. *The Holy Bible*, Oxford, 1833.

³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1973, s. 94, 186. Efsaneye göre, kral Polykrates, hazinesinden çıkardığı değerli yüzüğünü gemide bulunanların yanında denize atar. Fakat birkaç gün sonra bir balıkçının tuttuğu balığın karnında yüzük yeniden saraya gelir. Bkz. *Aynı Eser*; s. 186-187.

⁴ Firdevsî, *Şehnâme*, Çev. N. Lugal, İstanbul, 2009, s. 120, 185, 647, 673, 680, 734, 820 vd.

⁵ J. Allan, "Hatem", *İA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 360; Mustafa Sabri Küçükkaşçı, "Yüzük", *DİA*, c. 44, Ankara, 2013, s. 55.

⁶ Buharî, *Sahih-i Buharî*, (Muhtasar-ı Tecrid-i Sarih), Çeviri ve Notlar: A. F. Kocaer, 2013, İlim, c. I, s. 54, Libas, c. II, s. 386; Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud Tercemesi*, c. III, Haz. A. Parlıyan, İstanbul, 2015, Yüzük, s. 307. Ayrıca İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*, Çev. M. Keskin, c. V, İstanbul ts., s. 582. İslam toplumunda mühür kavramı, Hz. Süleyman ile de özdeşleştirilmiştir. Hz. Süleyman'ın emrindeki bütün varlıkları mühürüyle itaat altına aldığı düşüncesi zamanla "Mühür kimdeyse Süleyman odur." zihniyetinin egemen olmasını sağlamıştır. Bkz. Necati Fahri Taş-Nebi Bozkurt, "Mühür", *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 530; Küçükkaşçı, "Yüzük", *DİA*, c. 44, s. 55.

⁷ Ebu Davud, Yüzük, s. 307-309, 310; İbn Kesir, V, s. 582, 585; İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. S. Uludağ, c. I, İstanbul, 2007, s. 517; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. N. Gök, c. I, İstanbul, 2012, s. 176; Charles White, *Three Years In Constantinople*, vol. III, İstanbul 1845, s. 150; Küçükkaşçı, "Yüzük", *DİA*, c. 44, s. 55; Abdulkadir Şenel, "Muaykib b. Ebu Fatıma", *DİA*, c. 30, İstanbul, 2005, s. 337.

Yüzük üzerine nakşedilmiş olan ibareler, nevi şahsına münhasır olup yüzüğün diğerlerinden ayırt edici özelliklerinin başında gelmekteydi. Hz. Peygamber'in yüzüğü üzerinde "Muhammedü'n-rasulullah" (Muhammed Allah'ın resulüdür) ibaresini kazılı olup üç satırdan oluşan bu yazıda "Muhammed" bir satır, "Resul" bir satır, "Allah" bir satırdı.⁸ Hz. Ebubekir'in mühründe "ni'mel kadirillah" (Cenab-ı Hakk en yüce kudret sahibidir) ibaresi, Hz. Ömer'in mühründe "kefabilmevti vaizen ya Ömer" (Ey Ömer ölüm insana vaiz olarak yeter) ibaresi kazılı idi. Hz. Osman'ın yüzüğünün nakışı "le tasbirenn ev letendümen" (Ya sabretmeli, ya pişman olmalı) Hz. Ali'nin ise "el-mülkülillah" (Mülk Allah'ındır) şeklinde idi. Bu gelenek Emevî ve Abbasi halifeleri tarafından devam ettirildi.⁹ İbn Haldun, Abbasiler devrinde mektupları kapatmak için nakış ve nişan olarak kullanılan yüzüğün vezirlere bağlı çalışan Divan-ı Resail'e (Haberleşme ve Yazışma Divanı) mahsus olduğunu, bilahare bu işin Divan-ı Küttab'a (Yazışma ve Sekreterler Divanı) havale edildiğini belirtir.¹⁰

1. Türk-İslam Devletlerinde Yüzük

Türk-İslam devlet geleneğinde sultanın yüzüğünün önceki İslam devletlerinde olduğu gibi mutlak bir egemenlik sembolü olduğu görülmektedir.¹¹ Nitekim XII. asır Selçuklu müellifi Ravendî, sultan Alp Arslan (1063-1072)'ın ölümüyle ilgili verdiği bir dizide şöyle yazmaktadır: "Tac ile yüzük Alp Arslan'a kalmadıysa da şimdi saltanat süren hükümdara kalacaktır."¹² Esasen *Şehnâme*'de Türklerin atası olarak kabul edilen Efrasyab'ın, Siyavuş'a silah ve külah ile birlikte egemenlik sembolü olarak yüzük de gönderdiği belirtmesi, yüzüğün Türkler arasında eski dönemlerden itibaren meşruiyet ve egemenliğe işaret ettiğini göstermesi cihetinde dikkate şayandır.¹³

Meşruiyet sembolü olması ile bağlantılı olarak sultanın yüzüğü, onun tarafından birisine havale edilen işin resmî, hukuki ve usule uygun olduğuna ilişkin açık bir alametti.¹⁴ Dolayısıyla onu elinde bulunduran kişi, doğrudan sultan adına hareket

⁸ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, c. II, Haz. A. Parlıyan, İstanbul, 2007, Libas, s. 225; İbn Kesir, V, s. 583.

⁹ Zeydan, I, s. 178; Bozkurt, "Yüzük", *DİA*, c. 44, s. 56. Rivayete göre, Muaviye'nin yüzüğü üzerinde "Her amelin bir karşılığı vardır" ya da "Kuvvet ancak Allah iledir" ibarelerinden biri yazıyordu. (İbn Kesir, VIII, s. 220) Halife Me'mun'un yüzüğünün nakışı "Abdullah yu'minu billah muhlisan (Abdullah Cenab-ı Hakk'a samimiyetle inanır) şeklinde idi. Halife Vasık'ınki "Allah sıkatü'l Vasık" (Cenab-ı Hakk Vasık'ın dayanağıdır), Mütevekkil'inki "ala Allahi tevekkeltü", Mu'temid'inki, 'itimadi alallah ve huva hasbi" (Güvenim Allah'adır, o bana kâfidir) şeklindeydi.(Zeydan, I, s. 178) Bazen halife değişikliğinde eski nakışlar silinip yerine yeni halifenin sloganı yazılmıştır. Bkz. Miskeveyh, *Tecaribü'l Ümem*, Terc. K. Burslan, Yay. haz. M. Şeker-R. Savaş-S. Genç-A. Ertuğrul, c. I, Ankara, 2016, s. 271-272.

¹⁰ İbn Haldun, I, s. 519.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügati'l Türk* adlı eserinde yüzük (بُرُوكْ) kelimesi bugün kullanılan haliyle zikredilmektedir. Müellif ayrıca bakan (قَدْر) kelimesini de altından yapılmış halka (yüzük?) veya gerdanlık olarak tanımlamaktadır. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, Çev. B. Atalay, c. I, Ankara, 1985, s. 399, c. III, Ankara, 1986, s. 18.

¹² Ravendî, *Rahatus' Sudür ve Ayet-üs-Sürür*, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti), Çev. A. Ateş, c. I, Ankara, 1999, s. 207; Bu iki unsurun antik İran'da da başta gelen saltanat alametleri olduğu Firdevsî'nin şu beyitlerinden açıkça anlaşılmalıdır: "Ey, övülmeğe layık olan Padişah! Taht, taç ve yüzük, senin varlığınla bahtiyardır." Krş. Firdevsî, s. 647.

¹³ Firdevsî, s. 473.

¹⁴ Yüzüğün, sultan adına iş yapma ve meşruiyet sıfatının Eski İran'da da bir gelenek olduğu Firdevsî'de geçen şu dizelerden anlaşılmaktadır: "[...] Karen orduyu Şiruy'a teslim ederek onlara "Ben kim olduğumu saklayacağım/Bir elçi gibi kale muhafızının yanına gidip yüzükteki mührü ona göstereceğim/Kaleye

ettiğini ilan ediyordu. Bu çerçevede yüzük, sultanın yüzüğünün, özellikle onun sözlü buyruklarının yerine getirilmesinde pratik bir rol üstlendiği söylenebilir. Böylece yüzük sultanın onu verdiği kişiye sanki yetkisini devretmiş olduğu kendine özgü bir tür tılsım gibi kabul görmüştür.¹⁵ İbnu'l Esir'in 957 yılı olayları içerisinde anlattığına göre, Azerbaycan hâkimi Merzuban öldükten sonra kardeşi onun yüzüğü kaledekilere göndererek kendi hâkimiyetini tanımalarını istemiştir.¹⁶ Aynı şekilde Nizamülmülk'ün aktardığı bir hadiseye göre Gazneli Mahmud (998-1030), Kirman bölgesinde devam eden eşkıyalık faaliyetlerinden artan şikâyetlerin giderilmesi ve eşkıyalara en ağır cezaların verilmesi için bölge valisi Ebu'l Ali İlyas'a on iyi atlı ile birlikte kendi yüzüğünü de göndermiştir.¹⁷ Ayrıca sultanlar tarafından bir bölge ya da ülkeye gönderilen diploması içerikli mektuplar, devlet hazinesi ve diğer resmî evrakın mühürlenmesi gibi işlemlerde sultanın yüzük mührü kullanılmıştır.¹⁸

Yüzük, zaman zaman muhteris devlet adamları nezdinde kötüye kullanılsa da ilk dönemlerden itibaren gerek merkezde gerekse taşradaki yoğun diplomasinin aksama olmaksızın yürütülmesi için vezir veya önde gelen devlet adamlarına verilen yasal bir araç olmuştur. Mesela, 1063 yılında Tuğrul Bey (1040-1063), Selçuklu prensesi Arslan Hatun'un, halifelik sarayından Bağdad'daki Selçuklu hükümet sarayına nakledilmesi konusunda yüzüğünü, veziri Amidü'l Mülk Kündürî'ye vermek suretiyle onu bu hususu gerçekleştirmek için yetkili kılmıştı.¹⁹ Aynı şekilde Melikşah (1072-1092) öldüğünde karısı Terken Hatun, onun yüzüğünü Kürboğa'ya vererek başkent İsfahan'a göndermiş, kale muhafızı da bu emirin sultan tarafından görevlendirildiğini zannederek kaleyi kendisine teslim etmişti.²⁰ İbn Bibî'nin anlattığına göre saltanatının ilk yıllarında I. Alaaddin Keykubad (1220-1237) da isyan etme potansiyeli olan bazı emirlerin infazı için Naib Seyfeddin'e yüzüğünü vermiş, bilahare hatırı sayılır devlet adamlarının araya girmesiyle bu hükmünden vazgeçmiş ve yüzüğün geri alınmasını emretmiştir.²¹

Bazı devlet adamları, verdiği haberin doğruluğunu ispat için de bu yüzüğü bir araç olarak kullanmıştır. Gerçekten I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) öldüğünde kendisini hapsedildiği kaleden çıkarmak ve yeni Selçuklu sultanı olarak tahta oturtmak için gelen devlet adamlarına inanmayan I. Alaaddin Keykubad, onların sultana ait yüzüğü göstermesiyle ikna olmuştu.²² Bunun dışında Selçuklu devlet geleneğinde yüzük, sultan ile devlet adamları arasında bir eman (affetme, hoş görme) aracı

girmeyi başardıktan sonra bayrağı açıp menekşe renkli kılıcını parlatacağım. [...] Kale muhafızı, onun bu sözlerini işitip de yüzükteki mührü görünce Kalenin kapısı açılıverdi. Muhafız, görünüşe aldandı, işin içyüzünü kavrayamadı" Bkz. Firdevsî, s. 141-142.

¹⁵ Miskeveyh, I, s. 9, II, s. 448. Ayrıca bkz. V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. A. Yaran, Ankara, 1988, s. 261; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1988, s. 75.

¹⁶ İbnu'l Esir, *El-Kamil fi'l Tarih*, c. VIII, İstanbul, 1991, s. 449. Aynı bölge ile ilgili sonraki asırlara ait buna benzer bir olay Ravendî tarafından aktarılmaktadır. Bkz. Ravendî, II, s. 333.

¹⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, Haz. M. A. Köymen, Ankara, 2013, s. 58.

¹⁸ Erdoğan Merçil, "Selçuklular", *DİA*, c. 36, İstanbul, 2009, s. 390; amlf., *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara, 2007, s. 203-204.

¹⁹ M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 84.

²⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, Haz. E. Merçil, c. II, İstanbul, 1977, s. 30; Taş-Bozkurt, "Mühür", *DİA*, c. 31, s. 530.

²¹ İbn Bibî, *el-Evâmiru'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (Selçuknâme), Çev. M. Öztürk, Ankara, 2014, s. 294.

²² İbn Bibî, s. 230; Gordlevski, s. 262.

olarak da kullanılmıştır. Mesela, Muhammed Tapar (1105-1118) tahta geçtiğinde kendisinden korkup gizlenen Musul hâkimi Çavlı'ya yüzüğünü göndererek ona eman vermiş, böylece kendi hizmetine girdiği takdirde canına dokunmayacağını garanti etmiştir.²³ Keza I. Alaaddin Keykubad, Celaleddin Harizmşah (1220-1231) ile ittifak yapan Erzurum hâkimi Rükneddin'i Eyyubîlerden Melik Eşref'in araya girmesiyle bağışlamış ve onun affedildiğine dair bir eman yüzüğü vermişti.²⁴

Türk-İslam devletlerinde yüzük bazen kişisel ihtiras ve hesaplaşmalar için bir araç olarak suistimal edilmiştir. Bundarî'nin anlattığı bir olaya göre Sultan Sancar (1118-1157) döneminde onun kölelerinden biri sultanın sarhoş olduğu bir anda gafletinden istifade ile onun yüzüğünü almış ve kendisine kin duyduğu vezirin başını kesip sultanın önüne koymuştur.²⁵ Anadolu Selçuklu Devleti'nin muhteris veziri Saadeddin Köpek'in de Taceddin Pervane'yi recm etmek için dönemin sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246)'in sarhoş olduğu bir anda yüzüğünü hıyaleyle aldığı bizzat İbn Bibî tarafından belirtilir. Sadeddin Köpek, Şemseddin Altunaba'yı da sultanın yüzüğünü kullanarak öldürmüş, parmağında sultanın yüzüğü bulunduğu hâlde onu bir toplantıda aksakalından tutarak aşağı çekip öldürülmesi için muhafızlara teslim etmiştir.²⁶

İslam devlet ve toplum geleneğinde halifenin yüzüğü de doğal olarak saygı gösterilen bir alamet olmuştur. Dolayısıyla sultanın yüzüğü nasıl sultan gibi meşru ise Halifenin yüzüğü de halife gibi mukaddes sayılmıştır. Nitekim İslam kaynaklarının aktardığına göre, Bağdat seferinde halife ile görüşen Sultan Melikşah onun elini öpmek istemiş, halife buna müsaade etmeyince bu defa yüzüğünü öpmek istemiştir. Halife, sultan Melikşah'a yüzüğünü vermiş o da öperek gözüne sürmüştür.²⁷ Yüzük, ayrıca sarayın önde gelen ekâbiri ve özellikle vezir için de bir meşruiyet alameti olmuştur. Vezir göreve başlayacağı zaman huzura kabul edilir ve sultan tarafından kendisine isminin yazılı olduğu bir yüzük (mühür) verilirdi.²⁸ *Kutadgu Bilig*'de hükümdarın Ay Toldı ve Ögdülmiş'i vezir tayin ettiğinde onlara vezirlik unvan ve mühürüyle diğer vezaret alâmetlerini (tuğ, davul, silâh) verdiği dair kayıtlar da bu geleneğin yaygın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.²⁹

Vezirler dışında eyaletlere atanan valilere de taşrada devletin meşruiyet ve egemenliğini temsil etmeleri için bir yüzük verilmesi usuldendi. Sultan Sancar dönemi diplomasisinin en önemli belgelerini bir araya getiren *Atebetü'l Ketebe* adlı eserde yer aldığı belirtilen bir fermanda bu durum açıkça teyit edilmektedir. Buna göre, Rey

²³ İbnu'l Esir, X, s. 339. İslam devlet geleneğinde yüzük dışında eman alameti olarak destarçe (mendil) (Bkz. İbn Bibî, s. 294), kâse ve sarık gibi unsurlar da kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Eman", *DİA*, c. 11, İstanbul, 1995, s. 76.

²⁴ İbn Bibî, s. 403.

²⁵ Bondarî, *Zübdatü'n Nusra ve Nuhbatü'l Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), Çev. K. Burslan, Ankara, 1943, s. 241.

²⁶ Bkz. İbn Bibî, s. 454, 457. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, s. 75.

²⁷ İbnu'l Esir, X, s. 142; İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l Ayan (Selçuklular Kısımı)*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: A. Sevim), Ankara 2011, s. 279; Bondarî, s. 82; Mirhand, *Ravzatü's Safa fî Sireti'l Enbiya ve'l Mülük ve'l Hulefa*, (Tabakat-ı Selçukîyye), Tercüme ve Notlar: E. Göksu, Ankara, 2015, s. 123; Ahmed b. Mahmud, I, s. 156; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1998, s. 208.

²⁸ Abdülkerim Özeydin, "Vezir", *DİA*, c. 43, Ankara, 2013, s. 83.

²⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. R. R. Arat, c. II, Ankara, 1959, s. 86, 135.

şehri valiliğine atanan Kıvameddin İnanç Kutluğ Bilge, sultan adına tam yetkiyle şehre atanmış ve sultanın mühürlü yüzüğü (hatem-i hass) ile teşhiz edilmiştir.³⁰ Selçuklulara bağlı olarak görev yapan bölge emirlerinin yüzüklerinin de aynı derecede önem arz ettiği söylenebilir. Nitekim 1146 yılında Zengi'yi öldüren Yarankuş adlı kişinin olay yerinden sorunsuzca ayrılabilmesi Zengi'yi öldürdükten sonra onun yüzüğünü ele geçirmesi sayesinde olmuştur. Yarankuş bu yüzükle mühim bir işi hallediyormuş gibi nevbet atına binip uzaklaşmış ve bu sayede yakalanmamıştı.³¹ Aynı şekilde Zengi'nin oğlu Nureddin'in de elinde üzerine en güzel mücevherattan yakut yerleştirilmiş bir yüzüğü bulunduğu, büyüklüğü ve güzelliğinden dolayı bu yüzüğe «el-cebel» (dağ) adı verildiğini bilinmektedir.³²

Sorulması gereken en önemli soru, İslam/Türk devlet geleneğinde sultanın ve emirlerin yüzüğünün diğer yüzüklerden nasıl ayırt edildiğidir. Muhtemelen sultan ve diğer önemli devlet adamlarının yüzükleri çok kıymetli taşlardan yapıldığı ve üzerinde kendine özgü sloganları içerdiğinden kolay kolay taklit edilemeyecek bir yapıda idi ve görüldüğünde hemen tanınmaktaydı. Nitekim Buharî, Tirmizî ve Ebu Davud'un kaydettiği hadiste Hz. Peygamber'in yüzüğün üzerine “Muhammed Resûlullah” ibaresini nakşettikten sonra “hiç kimse (ben hayatta iken) bu yazıyı yüzüğüne nakş ve taklît etmesin” buyurduğuna dair detay ilk dönemlerden itibaren buna dikkat edildiğini göstermektedir.³³ Bu uygulama resmî işlerde kullanılmak üzere hazırlanan yüzüklerin özgün ve biricik olması gerektiği konusunda sonraki İslam devletlerini de doğrudan etkilemiştir. İbn Haldun da yüzüğün yapımında değerli malzemenin kullanılarak orijinal bir görünüme sahip olunması için hassasiyet gösterildiğinin altını çizer ve şunları kaydeder: “[...] Sonra Mağrip'teki hanedanlıklarda parmaktaki yüzük hükümdar alametlerinden ve nişanlarından sayılır oldu. Onun için bu çeşit hatemi, tam ayar altından döker, yakut, firuze ve zümrüt gibi mücevherattan yaptıkları taşlarla yüzüğü tezyin ederlerdi, (murassa yüzük)”³⁴ Bu şekilde yüzük, çoğu zaman değerli maden ve taşlardan imal edildiği için tatmin edici derecede zengin bir hediyeleşme aracı olmuştur. Mesela Tuğrul Bey'in veziri Amidülmülk Kündürî, Abbasî halifesi tarafından kabulleri vesilesiyle ona sultanın elmastan yapılmış değerli yüzüğünü hediye etmiştir.³⁵

³⁰ Bkz. Ann K. S. Lambton, *Atebetu'l-Ketebe'ye Gore Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi*, Çev. N. Kaymaz, Ankara 1973, s. 383; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İ. Kamalov, İstanbul, 2011, s. 103.

³¹ Bkz. Bondarî, s. 190. Benzer bir hadise Irak Selçuklu Devleti zamanında 1153 yılında emirlerden birinin öldürülmesi vesilesiyle yaşanmış, katil kişi maktulün yüzüğü ile ata binip uzaklaşmıştır. Krş. Reşidüddin Fazlullah, *Camiiüt Tevarih (Selçuklu Tarihi)*, Çev. E. Göksu, İstanbul, 2011, s. 223.

³² İbnü'l Esir, XI, s. 248. Müellifin belirttiğine göre, Nureddin bu yüzüğü, Suriye'nin kıyı şehri olan Banyas ormanları civarında düşürmüş, daha sonra adamlarını göndererek almıştır. Bkz. *Aynı Yer*.

³³ Bkz. Buharî, Libas, II, s. 386; Tirmizî, Libas, s. 224; Ebu Davud, Yüzük, s. 308; İbn Kesir, V, s. 582, 583.

³⁴ İbn Haldun, I, s. 520; Merçil, *Hükümdarlık Alametleri*, s. 204. XIX. Asır ortalarında İstanbul'u ziyaret eden batılı gezgin Charles White bu konuda sanatkârın gösterdiği hassasiyeti şu cümlelerle izah eder: “[...] Bir mührün taklit edilmesinin önüne geçmek için o kadar dikkat edilirdi ki esnafın aynı adama birbirinin aynı iki mühür hakketmesi yasaktı. Bir mühür kaybolduğunda hilekâr eline düşmüş ise suiistimalin farkına varılmak için yeni mührün tarihinde yahut süslerinde hafif değişiklikler yapılırdı.” Bkz. White, III, s. 149; Allan, “Hatem”, *İA*, c. V/I, s. 361.

³⁵ İbnü'l Cevzî, s. 112; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 5/8, s. 154. Köymen'e göre bu yüzük, halifeye bir hediye değil, vezirin yaptığı işi sultan adına yaptığını göstermesi için bir alamet olarak gönderilmiştir. Krş. Köymen, s. 84.

Yüzük, İslam/Türk devlet geleneğinde olduğu kadar toplum geleneğinde de önemli bir işleve sahip olmuş, belli tıslımlara sahip yüzüklerin takıldığı zaman kişiyi afet ve kötülüklerden koruduğuna inanılmıştır. Mesela Oğuzları anlatan *Dede Korkut Masalları*'nın önemli kahramanlarından olan Tepegöz'ün, anasının öğüdüyle taktığı yüzüğü sayesinde ok, mızrak ve kılıç işlemeyen bir kahraman olarak tanıtılması Oğuzlar arasında yüzüğe atfedilen değeri göstermesi bakımından önemlidir.³⁶

Yüzük, ayrıca günümüzde olduğu gibi evlilik ve nikâh akdi gibi işlemlerin nişanı olarak da kullanılmıştır. Habeş kralı Necaşî, Hz. Peygamber'e nikâhlanması için Ümmü Habibe'yi gönderdiğinde birçok değerli hediye ile birlikte bir yüzük de göndermiştir.³⁷ Yine Buharî'de nakledilen hadise göre Hz. Peygamber, evlenmek isteyen çok yoksul bir kimseden evleneceği kadının mehri olarak demirden de olsa bir yüzük getirmesini istemiştir.³⁸ Evlenirken yüzük takma geleneğinin Oğuzlar arasında da yaşatıldığına dair örneklere sahibiz. *Dede Korkud Masalları*'nda anlatıldığına göre hikâyenin kahramanı Beyrek, Banu Çiçek ile evlendiğinde parmağından çıkardığı altın yüzüğünü ona takmıştır.³⁹ İslam/Türk toplumlarında yüzük aynı zamanda gelin çeyizlerinin de vazgeçilmez unsurları arasında yerini almıştır. *Ariflerin Menkıbeleri* adlı eserde, evlendirilmesi düşünülen fakat yeterince çeyizi olmayan yoksul bir genç kızın durumunun Mevlana'ya aktarıldığı, onun da çeyizinin tamam edilmesi için dönemin Selçuklu prensesi Gürcü Hatun'dan ricada bulunduğu, Gürcü Hatun'un hemen hazinedarına emir vererek diğer birçok değerli hediye ile birlikte 20 adet değerli yüzüğü gelin çeyizi olarak hazırlattığına dair kayıtlar mevcuttur.⁴⁰

İslam devlet geleneğinde yüzüğün bir başka fonksiyonu da taşının altında zehir taşıma aracı olmasıdır. *Siyasetname*'de, daha Bermekîler zamanında buna dair bir hikâye anlatılmaktadır.⁴¹ Gazneli ve Selçuklular döneminde de durumu teyit eden örneklerle karşı karşıyayız. Mesela Gur sultanı İbn Surî, Gazneli Mahmud ile yaptığı savaşı kaybedince esir düşmektense yüzüğündeki zehri içerek intihar etmişti. Kirman emiri Kavurd'un da 1073 yılında yeğeni Melikşah ile yaptığı savaşı kaybettikten sonra esir düştüğü zindanda yüzüğündeki zehri emerek intihar ettiğine dair rivayetler mevcuttur.⁴² Keza Memluk Devleti'nin önde gelen Halep emiri Kara Sungur da 1328 yılında Memluk sultanı Melik Nasır (1310-1341) ile yaptığı mücadelede öldürüleceğini anlayınca bu şekilde intihar etmiştir.⁴³ Bu geleneğin Osmanlı çağında da sürdürüldüğü

³⁶ “[...] Tepegöz'ün peri anası gelip oğlunun parmağına bir yüzük geçirdi, oğul sana ok batmasın, tenini kılıç kesmesin dedi. Tepegöz Oğuzdan çıktı, bir yüce dağa vardı. Yol kesti, adam aldı, büyük harami oldu. Üzerine birkaç adam gönderdiler, ok attılar batmadı, kılıç vurdular kesmedi, mızrak sapladılar işlemedi.” Muharrem Ergin, *Dede Korkud Kitabı*, İstanbul, 1971, s. 171, 179. Ayrıca bkz. 89.

³⁷ Levent Öztürk, “Necaşî”, *DİA*, c. 32, İstanbul, 2006, s. 476.

³⁸ Buharî, Nikâh, II, s. 320-321.

³⁹ Ergin, s. 62.

⁴⁰ Ahmed Eflakî, *Menakibü'l Arifin*, Çev. T. Yazıcı, c. II, İstanbul, 1973, s. 156-157.

⁴¹ Bkz. Nizamülmülk, s. 153.

⁴² Mirhand, s. 117; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s. 39. Hâlbuki kaynaklarda Kavurd'un bizzat Melikşah'ın emriyle öldürüldüğü belirtilir. (Msl. bkz. İbnu'l Esir, X, s. 82; Ravendî, I, s. 124-125; Reşidüddin Fazlullah, s. 125; Ahmed b. Mahmud, I, s. 119-120) Bu uydurma haber, bizzat Selçuklu yönetimi tarafından Kavurd yanlılarını onun kendi isteğiyle öldüğüne ikna etmek için yayılmıştır. Bkz. M. Fuad Köprülü, “Yıldırım Beyazıd'ın Esareti ve İntiharı Hakkında”, *Belleten*, c. 1/2, Ankara, 1937, s. 601.

⁴³ Bkz. İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, c. I, İstanbul, 2000, s. 218.

görülmekte ve Yıldırım Beyazıd (1389-1402)'ın Ankara Savaşı'nda esir olduktan sonra bu şekilde intihar ettiği anlatılmaktadır.⁴⁴

Son olarak ortaçağda bir savaş teçhizatı olarak kullanılan yüzüklerin de olduğu bilinmektedir. Çağın en önde gelen silahı olan oku kullanan okçular sağ el başparmağına yaralanmayı önlemek amacıyla “zihgir” adı verilen ve genellikle kemikten yapılmış olan bir çeşit yüzük takmaktaydılar.⁴⁵ Bu geleneğin sonraki asırlarda da sürdürülmüş olduğu Fatih Sultan Mehmed (1451-1481)'in günümüze ulaşan portresinde sağ el başparmağında bu nevi bir yüzüğün bulunmasından anlaşılmaktadır.⁴⁶

2. Yüzüğün Yapımı ve Ana Malzemesi

İslami akideye göre erkeğin altın takmasının yasak olması yüzükle ilgili geleneği de doğrudan etkilemiştir.⁴⁷ Hz. Peygamber, mühür yüzüğü için de gümüşten başka madenleri tasvip etmemiş, gümüş yüzüklerin de 1 miskalden daha ağır olmamasını tavsiye etmiştir. Bakır yüzükten müşriklik sezildiğini, demir yüzüğün de ebedi cehennem azabına mahkûm olanların alameti olduğunu söylediği rivayet edilir.⁴⁸ Bu sebeple Asr-ı Saadet ve Dört Halife döneminde yüzüklerin oldukça sade olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, sonraki İslam halife ve sultanları çağında yüzüğün ziyadesiyle süslü ve pahalı bir ziynet eşyasına dönüştüğü görülmektedir. Mesela Abbasî halifesi Mehdi (775-785)'nin 100 bin dinarlık bir yüzük satın aldığı, Harun Reşid (786-809)'in ise saray şairi Rakkaşî'ye söylediği güzel bir beyit için 10.600 dinar kıymette bir yüzük hediye ettiği söylenmektedir.⁴⁹

Yüzüklerde kullanılan süs ve figürler antik dönemlerden itibaren sürekli değişse de ana malzeme olarak çoğu zaman madenler tercih edilmiştir. Genel olarak İslam toplumunda yüzük için en çok kullanılan maden gümüş ve bakır olmuştur. İbn Miskeveyh, Abbasî halifesi Razi Billah (934-940)'ın hilâfet yüzüğünün gümüşten yapılmış olup kaşının ise Çin demirinden olduğunu yazmaktadır.⁵⁰ Eğer yüzük üzerinde mühür nakşedilmiş bir taş içeriyorsa bunun için de kırmızı akik, lal taşı ve nefes, firuze gibi taşlar kullanılmıştır. Akik taşının mübarek sayıldığı, bununla işlenmiş yüzüklerin fakirliği giderdiği, gümüş yüzük takıldığında şeytanın kişiden uzaklaşacağı yönündeki sıhhati tartışmalı hadisler akik taşı gümüş yüzüklerin ilgi görmesini sağlamıştır.⁵¹ Selçuklu çağındaki hükümdar yüzükleri genellikle altından yapılarak yakut, firuze

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Köprülü, “a.g.m.”, s. 601; Bozkurt, “Yüzük”, *DİA*, c. 44, s. 55.

⁴⁵ Nebi Bozkurt, “Ok”, *DİA*, c. 33, İstanbul, 2007, s. 334; Küçükaşçı, “Yüzük”, *DİA*, c. 44, s. 55.

⁴⁶ Küçükaşçı, “Yüzük”, *DİA*, c. 44, s. 56.

⁴⁷ Buharî'de yer alan ve Huzayfe (r.a.)'den nakledilen hadiste “Resulullah (s.a.v) altın ve gümüş kaplardan su içmeyi, ipek kumaş giymeyi ve üzerine oturmayı bizlere yasakladı” denmektedir. (Bkz. Buharî, *Libas*, II, s. 384) Hadisten açıkça anlaşıldığı gibi, gümüş kaplardan yeme içme de yasaklanmıştır. Benzer bir hadis Ümmü Seleme (r.a.) aracılığıyla tekrar edilmiş ve Hz. Peygamber'in: “Gümüş bardaktan içen kimse karnına cehennem ateşini şarlıdatır” şeklinde buyurduğu rivayet edilmiştir. Krş. Buharî, *İçecekler*, II, s. 359, Cenaze, I, s. 299.

⁴⁸ Ebu Davud, *Yüzük*, s. 310; Tirmizî, *Libas*, s. 240; İbn Kesir, V, s. 584; Allan, “Hatem”, *İA*, c. VI/I, s. 360; Bozkurt, “Yüzük”, *DİA*, c. 44, s. 55. Ebu Davud'da yer alan bir hadis rivayetine göre, Hz. Peygamber altın bir yüzük edindi, üzerine “Muhammed Resulullah” yazdırdı. Fakat diğerlerinin de aynı şekilde altın yüzük edindiğini görünce çıkarıp attı ve üzerinde aynı ibarenin nakşedildiği bir gümüş yüzük edindi. Bkz. Ebu Davud, *Yüzük*, s. 308; Tirmizî, *Libas*, s. 223; İbn Kesir, V, s. 582-583.

⁴⁹ Zeydan, I, s. 476, 755.

⁵⁰ Miskeveyh, I, s. 271.

⁵¹ Küçükaşçı, “Yüzük”, *DİA*, c. 44, s. 55, 57; Allan, “Hatem”, *İA*, c. VI/I, s. 362.

ve zümrüt gibi kıymetli taşlarla süslenmiştir.⁵² Yüzüğün malzemesi ve işçiliği, bariz bir statü göstergesi olduğundan devlet ve toplumun farklı kademelerini temsil eden kişilerin kendi idari ve sosyo-ekonomik pozisyonu ölçeğinde yüzüklere sahip oldukları söylenebilir.

Yüzüğün hangi ele takıldığı konusunda Tirmizî'de yer alan bir hadis naklinde Hz. Peygamber'in yüzüğü sağ ele taktığı ve helâya giderken de çıkarmayı adet edindiği belirtilir.⁵³ Böylece sağa ele takmanın sünnet olması sebebiyle İslam toplumunda -bugüne kadar- bu geleneğin sürdürüldüğü söylenebilir. Bununla birlikte, *Siyasetname*'de anlatılan ve bizzat Nizamülmülk'ün başından geçmiş olan bir olaydan yüzüğü sağ ele takmanın rafizîliğe dalalet ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre Nizamülmülk, Semerkant Hanı'nın elçisini kabul ettiği sırada satranç arkadaşından rehlin aldığı yüzüğü sol eline bol geldiği için sağ eline iştirmişti. Nizamülmülk'ün yüzüğü sağ elinde çevirip durduğunu gözlemleyen elçi de durumu Semerkant Hanı'na anlatınca Nizamülmülk hadisenin sultan Alp Arslan'ın kulağına gideceği ve rafizîlikle itham olacağı hususunda günlerce korku yaşamıştır.⁵⁴

Yüzüğün hangi parmağa takıldığı konusuna gelince, Hz. Peygamber'in mühür olarak kullanmak üzere yaptırdığı yüzüğünü serçe parmağına taktığını belirten rivayetler vardır.⁵⁵ Eflakî de Hz. Peygamber dönemine ait bir kıssadan yola çıkarak yüzüğün serçe parmağa takılmasının adet olduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Aynı şekilde Fatih Sultan Mehmed'in gül koklayan portresinde yüzüğünü sağ el serçe parmağına taktığı görülmektedir.⁵⁷ Bununla birlikte Kaşgarlı Mahmud'da Çıçamuk (چچامق) şeklinde bir sözcük geçmekte ve "serçe parmağın yanında yer alan yüzük parmağı" olarak açıklanmaktadır. Bu bilgi, Türkler arasında yüzüğün bu parmağa takıldığını da göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁵⁸

Sonuç

Yüzük, İslam devlet ve toplum geleneğinde bir süs eşyası olmanın ötesinde sembolik ve hukuki değere sahip bir takıdır. Yüzüğün İslam ve Türk devletlerindeki uygulama alanlarıyla ilgili geleneğin antik doğu toplumlarından beslendiği söylenebilir. Bu toplumlarda olduğu gibi İslam dünyasında da mühür ve yüzük kavramları iç içe geçmiş, çoğu zaman mühür olarak da kullanılan yüzükler sultan ve diğer önde gelen devlet adamları nezdinde popüler hâle gelmiştir. Bununla birlikte İslam toplum geleneğindeki uygulama Hz. Peygamber'in sünnetinden bariz bir şekilde etkilenmiş, özellikle yüzüğün ham maddesi, malzemesi ve ağırlığı konusunda Hz. Peygamber'den aktarılan hadisler belirleyici olmuştur.

⁵² Merçil, "Selçuklular" *DİA*, 36, s. 390; Bozkurt, "Yüzük", *DİA*, c. 44, s. 56.

⁵³ Tirmizî, *Libas*, s. 223, 225; Ebu Davud, *Yüzük*, s. 311; İbn Kesir, *V*, s. 585.

⁵⁴ Bkz. Nizamülmülk, s. 83.

⁵⁵ İbn Kesir, *V*, s. 582.

⁵⁶ "Yine nakledilmiştir ki: Peygamber hazretleri (Selam onun üzerine olsun) merhametsiz yılının sokması için serçe parmağını uzattığı vakit, zavallı serçe parmak Tanrı hazretlerine: "Yarabbi, Peygamber ben miskini uzuvlarının hepsinden daha zayıf gördü ve uzattı. Ey zayıfların yardımcısı feryadına yetiş!" diye yalvardı. Derhal Cebrail-i Emin, Peygamber Hazretlerine taşlı bir yüzük getirdi ve o zayıf parmağı kuvvetlendirip yüzük sahibi ve Peygamberlerin sonuncusunun arkadaşı yaptı. Bunun için kıyamete kadar yüzük yerinin diğer parmakların değil, serçe parmağının olması adet oldu." Bkz. Eflakî, *I*, s. 437.

⁵⁷ Küçükbaşçı, "Yüzük", *DİA*, c. 44, s. 56.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *I*, 487.

Ortaçağ İslam/Türk devletleri geleneğinde sultanın yüzüğü, her şeyden evvel bariz bir meşruiyet sembolü olarak kabul görmüştür. Bu hususiyeti sebebiyle de bazen ferman, bazen eman, bazen de verilen haberin teyidini sağlayan bir argüman olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede yüzük, sultanın sözlü emirlerinin bir fermana dönüştürülmesinin en meşru aracı olarak görev yapmış olup onu elinde bulunduran kişi de doğal olarak sultan adına davrandığını ilan etmiştir. Yüzük, sultan dışında devletin iki numaralı ismi olan vezir ve öteki beyin takımı için de birer meşruiyet aracı hâline gelmiş, emir ve valilere de sultanlar tarafından bu nevi yüzükler tevdi edilmiştir.

KAYNAKÇA

- , *The Holy Bible*, Oxford University Press, Oxford, 1833.
- Ahmed B. Mahmud, *Selçuk-name*, Haz. Erdoğan MERÇİL, c. I-II, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1977.
- Ahmed Eflakî, *Menakibü'l Arifin*, Çev. Tahsin YAZICI, c. I-II, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- ALLAN, J., "Hatem", *İslam Ansiklopedisi*, c. V/I, MEB Basımevi, Eskişehir 1997, s. 359-363.
- BOZKURT, Nebi, "Ok", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 33, Diyanet Yayınları, İstanbul, 2007, s. 333-335.
- BOZKURT, Nebi, "Eman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 11, Diyanet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 75-77.
- Buharî, *Sahih-i Buharî*, (Muhtasar-ı Tecrid-i Sarih), Çeviri ve Notlar: A. Feyzi KOCAER, c. I-II, Turkuvaz Matbaacılık, 2013.
- Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud Tercemesi*, c. III, (Haz. Abdullah Parlıyan), Konya Kitapçılık, İstanbul 2015.
- El-Bondarî, Feth b. Ali b. Muhammed, *Zübdatü'n Nusra ve Nuhbetü'l Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), Çev. Kıvameddin BURSLAN, TTK Yayınları, Ankara, 1943.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkud Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Firdevsî, *Şehnâme*, Çev. Necati LUGAL, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2009.
- GORDLEVSKİ, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer YARAN, Onur Yayınları, Ankara 1988.
- İbn Battuta, EBU ABDULLAH MUHAMMED, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, c. I, Çev. A. Sait AYKUT, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- İbn Bibî, *el-Evâmiru'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (Selçuknâme), Çev. Mürsel ÖZTÜRK, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman ULUDAĞ, c. I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.
- İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan* (Selçuklular Kısımı), (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- İbnu'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih*, c. VIII, Çev. A. AĞIRAKÇA, c. X,XI, Çev. Abdülkerim ÖZAYDIN, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye* (Büyük İslam Tarihi), c. V, VIII, Çev. M. KESKİN, İstanbul ts.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim ÖKMEN, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*, Çev. Besim ATALAY, c. I, III, TDK Yayınları, Ankara, 1985-1986.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Yıldırım Beyazıd'ın Esareti ve İntiharı Hakkında", *Belleten*, c. I/2, Ankara, 1937, s. 591-603.
- KÖYMEN, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Basımevi, İstanbul, 1976.
- KURPALİDİS, G. M., *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas KAMALOV, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2011.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Yüzük", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 44, Diyanet Yayınları, Ankara 2013, s. 55-57.

- LAMBTON, Ann K. S., *Atebetu'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi*, Çev. Nejat KAYMAZ, TTK Yayınları, Ankara, 1973.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- , "Selçuklular", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 36, Diyanet Yayınları, İstanbul, 2009, s. 389-392.
- , *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2007.
- Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed B. Muhammed, *Tecaribü'l Ümem*, Terc. Kıvameddin BURSLAN, Yay. haz. M. ŞEKER- R. SAVAŞ- S. GENÇ- A. ERTUĞRUL, c. I-II, TTK Yayınları, Ankara, 2016.
- Mirhand, Muhammed B. Havendşah B. Mahmud, *Ravzatu's Safa fi Sireti'l Enbiya ve'l Mülük ve'l Hulefa, (Tabakat-ı Selçukiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan GÖKSU, TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- Nizamülmülk, *Siyasetname*, Haz. Mehmet Altay KÖYMEN, TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Vezir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 43, Diyanet Yayınları, Ankara, 2013, s. 82-87.
- ÖZTÜRK, Levent, "Necaşi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 32, Diyanet Yayınları, İstanbul 2006, s. 476-477.
- Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatus'Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, Çev. Ahmet ATEŞ, c. I-II, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Reşidüddin Fazlullah, *Camiüt Tevarih (Selçuklu Tarihi)*, Çev. Erkan GÖKSU, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- ŞENEL, Abdülkadir, "Muayyib b. Ebu Fatıma", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 30, Diyanet Yayınları, İstanbul, 2005, s. 337.
- TANERİ, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 5/8, s. 76-186.
- TAŞ, Necati Fahri-BOZKURT, Nebi, "Mühür", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 31, Diyanet Yayınları, İstanbul, 2006, s. 528-530.
- Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, c. II, Haz. Abdullah PARLIYAN, Konya Kitapçılık, İstanbul, 2007.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
- WHITE, Charles, *Three Years In Constatinople*, Vol. III, Henry Colburn Publisher, İstanbul, 1845.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. R. Rahmeti ARAT, c. II, TTK Yayınları, Ankara, 1959.
- ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Nejdet GÖK, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.